

РОЗДІЛ VIII БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

О.В. Малій
(м. Київ)

КИЇВСЬКИЙ АПТЕКАР ГЕОРГ ФРІДРІХ БУНГЕ ТА ЙОГО РОДИНА

В історико-культурному просторі України ім'я Георга Фрідріха Бунге відоме, але, на наш погляд, його діяльність недостатньо досліджена. У сучасній історіографії комплексне вивчення життєвого шляху цієї історичної постаті є доцільним із деяких причин. По-перше, він – засновник роду Бунге на теренах українських земель, що входили до складу Російської імперії. По-друге, з його ім'ям пов'язано зародження династій в аптекарській справі. По-третє, останній – фундатор лютеранської общини у Києві. Висвітлення життєвого шляху Г.Ф.Бунге – неординарної особистості, яка мала вплив на перебіг соціально-культурних подій у цьому місті в другій половині XVIII ст., заслуговує на увагу науковців. Автор розвідки не ставить на меті реконструювати життєвий шлях Георга Фрідріха Бунге. Мета публікації, – використовуючи біографічний матеріал, описати головні події життя відомого київського аптекаря впродовж 1751–1792 рр.

Вивчення історіографії з проблеми дослідження дозволяє дійти висновку: Георг Фрідріх Бунге, згадується, вперше як відомий київський провізор, власник аптеки на Подолі¹, вдруге як засновник лютеранської общини в Києві², в третє як дід Миколи Християновича Бунге, професора, ректора Університету св. Володимира, міністра фінансів (1882–1886), голови Кабінету міністрів (1887–1895)³.

Стосовно вивчення життєдіяльності дітей Г.Ф.Бунге спеціальних досліджень на сьогодні не існує. Переважно оглядові за змістом біографічні матеріали представлено у праці Миколи Андрійовича Бунге “Історичні відомості про сім'ю Бунге в Росії”⁴. У ній наводяться імена всіх дванадцяти дітей Г.Ф.Бунге, називаються головні події їх життя. Старші сини Іван – Фрідріх, Георг, Андрій стали помітними особистостями свого часу завдяки діяльності в аптекарській справі⁵. Життєвий шлях одного з молодших синів – Християна Бунге – цікавить дослідників переважно з двох причин. По-перше, як лікаря, котрий мав практику впродовж 1802–1857 рр. у Києві⁶, по-друге, як батька відомого історичного діяча Миколи Християновича Бунге⁷. Серед дітей Георга Фрідріха видатною особистістю став наймолодший син – Христофор Бунге – один із фундаторів вищої ветеринарної освіти в Російській імперії, професор Московського університету. Відомості про нього вміщено в енциклопедіях, словникових виданнях, спеціальних працях⁸.

Дослідження архівних джерел, вивчення й систематизація довідково-енциклопедичної інформації, спеціальної літератури дозволяє більш повно описати київський період життєдіяльності Георга Фрідріха Бунге.

В “Історичних відомостях про сім'ю Бунге в Росії” зазначається: “Родина Бунге, судячи по гербу, їй привласненому, – шведського походження. У середині минулого сторіччя один із членів цієї сім'ї Георг Фрідріх Бунге поселився в Києві”⁹. Хто він такий? Чому у середині XVIII ст. переселився до Києва?

Історія його життя до київського періоду не рясніє фактами. Відомо тільки, що він – уродженець Східної Пруссії, з містечка Шталлупенен.

Серед науковців, котрі досліджують історію роду Бунге, на сьогодні не існує єдиної думки щодо дати народження Георга Фрідріха. Частіше називаються роки 1717-й та 1722-й. Виходячи з аналізу наявної біографічної інформації, на наш погляд, найбільш вірогідною датою народження є 1722 р.¹⁰ Фахову освіту Георг Бунге здобув у Тільзіті, де впродовж семи років (1740–1747) навчався фармації в аптекаря Михайловського. Після закінчення курсу отримав атестацію, яка свідчила про його ґрунтовні знання, працьовитість і велику сумлінність.

У середині XVIII ст. Бунге поселився в Києві. Його переїзд міг відбутися у 1751 р.¹¹ Цю подію слід вважати знаковою в біографії Георга Фрідріха. Молода людина у віці 29 років, яка здобула гідну освіту, мала сучасну й перспективну для XVIII ст. професію фармацевта, приймає рішення стати колоністом. Чому? Відповідь на це питання знаходимо у площині пошуку Бунге нових форм суб'єктивної ідентифікації. Переїздом до Києва завершувалася одна фаза життєвого шляху особи і наступала друга. Аналізуючи цей вчинок Георга Бунге, можна дійти висновку: відповідно до історичного часу, змінюючи соціальний простір, він вибирав умови, за яких могла б здійснитися більш динамічніше самореалізація його індивідуальності.

Георг Бунге своїм місцем мешкання обрав Київ, де в той час уже проживали вихідці з німецьких земель. 1728 р. першу приватну аптеку на Подолі – найбільш населеній частині міста – відкрив німецький провізор Іоган Гейтер¹². Відомо, що він народився у Дерпті. 1717 р. був зарахований учнем до Московської головної аптеки. Згодом (1723) отримав звання гезеля та призначення на службу в похідну аптеку до України. Звільнившись від військової служби, мав намір служити у дерптській аптеці, але там не знайшлося вакантного місця. Тому І.Гейтер прийняв рішення залишитися в українських землях. Він звернувся у Медичну канцелярію й до гетьмана Данила Апостола з проханням дозволити йому відкрити на власні кошти приватну аптеку в Києві. 23 липня 1728 р. Медична канцелярія видала відповідний дозвіл. Гетьман запропонував Київському магістрату надати І. Гейтеру на Подолі пристойне приміщення для квартири та аптеки, яка “відкривається для всенародної необхідності”¹³. М.Берлінський, розглядаючи цю подію, відзначив: “Привілей на заклад у Києві аптеки Іоганну Гейтеру дарований від государя імператора Петра II Олексійовича в 1728 році 23 липня”¹⁴. Для спорудження закладу було відведено місце на Подолі – в XVIII ст. діловому, торговому й культурному центрі Києва, поблизу Притисько-Микільської, Петропавлівської церков та Флорівського монастиря. Вулиця Успенська, де вона розташувалася (від середини XVIII ст. – Притисько – Микільська) була однією з головних магістралей Подолу, добре облаштована, мала дерев'яний тротуар і водопровід¹⁵.

Аптека, яка була практично єдиною у місті, успішно функціонувала. Після смерті І.Гейтера (1738) її власницею стала його дружина Ганна, але вона не мала юридичного права торгувати ліками. Незабаром Г.Гейтер вийшла заміж за полкового лікаря Я. Хуннігера. Після звільнення від військової служби, він завідував справами в аптеці до своєї кончини (1747)¹⁶. Зі смертю чоловіка Г.Хуннігер була зацікавлена найняти кваліфікованого провізора. У результаті тривалих пошуків необхідної кандидатури вона запросила на роботу в аптеці Г.Ф.Бунге¹⁷. Приймаючи цю ділову пропозицію, він вибирав не тільки нове місце служби, а й нову життєву соціально-психологічну, культурну й релігійну ситуацію. “... Мешканця європейського Заходу приваблювало не стільки намагання остаточно оселитися у

Росії, скільки майже виключне бажання нажитися тутечки і з надбаним капіталом повернутися назад на батьківщину, – зауважував дослідник міграційних процесів А.А.Клаус. – Звісно, далеко не всім удавалося здійснити цю мрію; безліч таких вихідців, які цілком обжилися й освоювалися в Росії, залишалися у ній назавжди та зливалися з природними мешканцями”¹⁸. Саме до останньої категорії колоністів відносився і Г.Ф.Бунге. Наскільки вдалим був цей вибір? Яким чином проходив процес його інкорпорації в соціальний простір тогочасного Києва?

Нечисленний комплекс джерел, що містять біографічний матеріал з київського періоду життя Георга Фрідріха Бунге, дозволяє описати пріоритетні сфери його життєдіяльності: професійну та сімейну.

Аптека. Поселившись у Києві, він перебрав на себе завідування аптекою. За свідцтвом комісії, яка, за завданням Медичної канцелярії, на початку 50-х рр. XVIII ст. вивчала діяльність подільської аптеки, остання мала гарний стан, доброякісні ліки, забезпечувала відпуск їх по рецептах не тільки лікарів, а й докторів медицини. В додатку до рапорту перелічувалося понад 960 назв різноманітних медикаментів, які мала своєму розпорядженні аптека на Подолі¹⁹.

За перші двадцять років своєї професійної діяльності Бунге вдалося добитися фінансового успіху, про що знаходимо підтвердження в “Описі міста Києва” М.Закревського. Посилаючись на текст щоденника колезького радника, доктора медицини І.Лерхе, який жив у Києві під час епідемії чуми 1770–1771 рр., історик повідомляв: “...Єдина в місті приватна аптека належала Бунге і приносила гарний прибуток”²⁰.

Звернемося до витоків успіху Г.Ф.Бунге. Серед об’єктивних причин слід назвати економічне зростання Києва в 60 – рр. XVIII ст., яке зумовило збільшення населення міста до 20 тис. осіб у 1770 році²¹. До того часу відноситься й процес становлення системи медичного обслуговування у Києві. Академік Гільденштедт, який відвідав місто в 1774 р., повідомляв: “...При губернській канцелярії є доктор, штаб-хірург і декілька хірургів; на Подолі – приватна аптека”²².

Інші складові успіху Бунге пояснюються особливостями його індивідуальності. Фраза з щоденника І.Лерхе “облаштована аптека” дозволяє констатувати професійну компетентність її власника, правильну організацію фармацевтичної справи. Як й у кожній аптеці, тут були кваліфікований керівник, лабораторія, система підготовки учнів. 1779 рік став знаковим у біографії Бунге: йому було присвоєно звання привілейованого аптекаря²³. В указі Державної медичної колегії від 1780 р. зазначалося: при огляді київської аптеки Бунге штадт-фізик, колезький радник О.Сафонський дійшов висновку, що вона є зразковою і може бути прикладом для аналогічних закладів. Він відзначав: “Аптека має різноманітні та дуже якісні ліки, утримується у доброму стані, й аптекар виготовляє ліки, повністю дотримуючись діючої фармакопеї”²⁴.

Серед інших складових, що зумовили професійне зростання Георга Бунге, слід назвати отримання серйозної спеціальної освіти. Джерела свідчать про постійне вдосконалення ним свого освітнього і професійного рівнів. Разом із питаннями фармакології, він вивчав ботаніку, займався електрикою, виготовленням термометрів та барометрів²⁵, “чудово знав хімію й фізику”²⁶. Київський аптекар вивчав властивості деяких солей. Глибокі пізнання в галузі фармації принесли йому широку відомість. У 1787 р. Бунге було вибрано членом, а в 1792 р. – членом-кореспондентом Вільного економічного товариства²⁷. Успіхи у професійній сфері зумовили процес подальшої інкорпорації Бунге в соціальний простір російського

суспільства. Наступна подія стала важливим фактом у біографії київського аптекаря – 1779 р. Бунге прийняв російське підданство²⁸.

Остаточним етапом інкорпорації Г.Ф.Бунге в соціальний простір російського суспільства стало зарахування його роду до дворянства. У документах Дворянського зібрання Київського намісництва записано: “ На основании 76 статьи дворянской грамоты дворянское собрание за подписью губернского представителя и 6 депутатов постановило аптекаря Григория Бунге с его детьми внести в четвертую часть родословной книги и подготовить грамоту, которая и была выдана ему 10 октября 1791 года за № 37”²⁹.

Якщо відслідкувати процес інкорпорації Г.Ф.Бунге у соціальний простір тогочасного російського суспільства, то слід наголосити на таких трьох важливих фактах його біографії: присвоєння звання привілейованого аптекаря, отримання російського підданства, зарахування до дворянського стану.

Родина. Однією з причин соціального сходження Г. Бунге стало вдале одруження. У 1751 р. він узяв у дружини дочку Ганни Хуннігер від першого шлюбу Катерину Гейтер й аптека дісталася йому в посаг. Георг Фрідріх і Катерина Бунге мали численну родину: вісім синів [Іван – Фрідріх, Георг, Андрій, Готліб, Християн (1-й), Яків, Християн (2-й), Христофор] та четверо дочок (Ганна, Варвара, Марія, Катерина). Сини Готліб (1769–1769) і Християн (1770–1776) померли ще за життя батьків.

З появою дітей зароджувалися й перші сімейні традиції роду Бунге. Свою старшу доньку подружжя нарекло на честь бабусі – Ганною, старшого сина на честь діда – Іоганна (Івана) Гейтера. Одну з дочок названо на честь матері – Катериною, а сина, який народився в 1761 р. – на честь батька – Георгом. Можна припустити, що наймолодшого сина Христофора було названо на честь пастора Х. Граля, якого дуже поважав Г.Ф. Бунге.

У подружжя 1754 р. народилася старша донька Ганна. 1770 р. вона вийшла заміж за Христофора Лебрехта Граля (1743–1799) – уродженця Саксонії, першого пастора лютеранської общини в Києві (1767–1799), доктора філософії та магістра вільних наук³⁰. У родині Ганни та Христофора Гралів виховувалося п’ятеро дітей: чотири доньки, які згодом вийшли заміж за вчених і військових, та син Іоганн Фрідріх (1770–1835) – лікар, доктор медицини, інспектор Пермської лікарської управи (від 1801), дійсний статський радник. Він не був одружений. Похований Іоганн Граль на території православного собору у Пермі³¹.

Друга дочка Варвара (народилася у 1756 р.) стала дружиною поручика Мове. Відомо також, що вона померла в Києві (1839).

Марія Бунге, третя дочка, народилася у 1758 р. Вийшла заміж за Івана Міндерера (? – 1812) – відомого військового лікаря. На початку своєї кар’єри він служив фельдшером у Мекленбурзі, згодом – підлікарем у Петербурзькому сухопутному лазареті (1766). Лікар (1769), штаб-лікар (1773), генерал-штаб-доктор (1792), інспектор Слобідсько – Української лікарської управи, старший лікар Московського генерального шпиталю Іван Міндерер брав участь у битві біля р. Кагул (1770), у ліквідації епідемії чуми на Запорізькій Січі (1775), керував польовим шпиталем в Ізмаїлі, служив у київському польовому лазареті (1780). З ім’ям Івана Міндерера пов’язана організація військових шпиталів у Полоцьку й Вільно³². Він автор наукової праці “Нотатки про чуму і про засоби її лікування, заснованого на теорії та практиці”, за яку був удостоєний Іенським університетом диплома доктора наук. Марія й Іван Міндерер мали чотири синів та одну доньку.

Старший син Іван – Фрідріх народився у 1760 р. Згідно із записами в церковних книгах перше його ім'я було Іван. Але батьки називали його також і Фрідріхом. Й у духовному заповіті Георг Бунге назвав його в одному випадку Фрідріхом, в іншому – Іваном-Фрідріхом³³. Він, як і його батько, займався аптекарською справою, опікувався справами лютеранської общини у Києві. Від 1799 р. – церковний староста. Відомо, що Іван-Фрідріх мав чин колезького асесора та кавалера. Він був освіченою людиною. Серед родинних паперів зберігся диплом, в якому записано, що 25 січня 1804 р. “ Санкт-Петербургская Академия наук властью, ей данной, определив приобрести к себе, по ученому сношению почтеннейшего мужа Ивана – Фридриха Бунге за его непрерывное к наукам прилежание,” вибрала його членом-кореспондентом³⁴. Іван-Фрідріх помер у 1822 р. (за іншими даними – 1830). Він не був одружений.

Син Георг (народився у 1761р.) також продовжив справу батька. Відомо, що спочатку він служив провізором Санкт-Петербурзької аптеки, від 1799 р. – в аптеці Наказу громадської опіки у Києві. Був колезьким радником і кавалером (від 1803). Архівні джерела свідчать, що він мав маєток у с. Хмельні Київського повіту (62 душ)³⁵. 1800 р. одружився на Кароліні Хутхмаєр (1777–1841) – уродженці Могильова. В родині Георга й Кароліни виховувалися троє дочок: Єлизавета, Софія, Наталія. Софія померла у віці вісімнадцяти років (1803 – 1821). Георг Бунге помер у 1815 р.

Донька Катерина народилася у 1764 р. Від 1782 р. вона стала дружиною І.І. Гохфельда – військового лікаря, начальника карантинів Таврійської губернії. 1801 р. він вийшов у відставку, отримав пенсію за представленням Новоросійського генерал-губернатора Міхельсона. Наприкінці життя продав свій маєток у Криму, під Сімферополем, переселився до Кременчука. Він був освіченою людиною, мав велику бібліотеку, що складалася з книг медичного змісту, творів кращих німецьких поетів та прозаїків XVIII ст. Іван і Катерина Гохфельд виховували дітей: сина Самуїла й дочок Юлію та Софію³⁶. Відомо, що Іван Іванович склав духовну заповіть (1817) на користь останньої, зобов'язавши її сплатити певну суму братові Самуїлу (до того часу його дружина й старша дочка вже померли).

1766 р. народився син Андрій. Він, як і його старші брати, продовжив справу батька. Отримав звання аптекаря (від 1792). З його ім'ям пов'язано заснування на Куренівці ботанічного саду й городу, які забезпечували лікарськими рослинами Київ і пів-України. Рапорт Андрія Бунге від 1811 р. Київській медичній канцелярії свідчив, що аптека на Подолі мала два підрозділи: перший – господарський і ботанічний із садами та городами на Куренівці, з обробіткою земель, сівбою, вирощуванням рослин, їх заготівлею, транспортуванням, зберіганням сировини й її первинною обробкою тощо, другий – це лабораторія і рецептурний відділ із складною технологією та організацією відпуску ліків³⁷. Андрій Бунге першим вивчав унікальні властивості маловідомої в той час вайди. Заснував у Києві вайдовий завод, на якому виготовлялися сині фарбники для шерстяних тканин. За цей винахід він отримав подяку від імператора Олександра І. Мав чин колезького асесора й кавалера (від 1799). Андрій також продовжував наслідувати сімейні традиції стосовно участі у діяльності лютеранської общини в Києві. Від 1810 р. він – голова церковної ради. 1798 р. одружився на Єлизаветі Фурманн – дочці придворного радника Р.Фурманна. Андрій Бунге і його дружина мали вісім дітей, з яких п'ятеро рано померли. Після смерті чоловіка (1814) Єлизавета Бунге переселилася в Дерпт (1815) із синами Фрідріхом й Олександром та дочкою Розалією.

Син Яків (народився у 1772 р.) – єдиний із дітей Г.Ф.Бунге обрав кар'єру військового, мав чин поручика, довгий час жив у Криму. Він не був одружений.

Син Християн (2-й) народився 20 грудня 1776 р. Закінчивши курс у Калінкінському медико-хірургічному інституті (1792–1796), він удосконалював свій професійний рівень в Ієнському університеті (1796–98), захистив дисертацію на ступінь доктора медицини “Про епідемічні хвороби в Києві” (1798, Ієна). Християн служив у Київській духовній академії (1802–1835). 1802 – лікар, 1808 – штаб-лікар³⁸. Він мав приватну практику, будучи одним із перших відомих педіатрів Києва. Деякий час служив ординатором Київського військового шпиталю (березень – грудень 1812). Створена ним система профілактичних заходів допомогла уникнути розповсюдженню холери серед викладачів і студентів Київської духовної академії (1831). 1835 р. за власним бажанням звільнений зі служби. Народжений Відзнакою безстрокової служби за 30 років, бронзовою медаллю на Володимирській стрічці, встановленій у пам’ять 1812 р. Спочатку жив на Подолі, від 1818 р. поселився на Печерську, в Липках, де купив (за 9 тис. руб.) невеликий дерев’яний будинок із ділянкою землі (біля десятини) під фруктовий сад. Мав чин колезького радника (1832). Християн Бунге був двічі одружений. Перший шлюб взяв із Меланією Ферран (1791–1816) у 1806 р. Подружжя виховували трьох дітей: дочок Катерину й Марію, сина Генріха (Андрія). Вдруге Християн Бунге одружився у 1822 р. на вдові полковника Катерині Миколаївні Ізюмовій (1786–1877), уродженої Гебнер. Її батько – Микола Гебнер служив в артилерії, мав чин генерал-майора (від 1802). Катерина Миколаївна та Християн Бунге мали сина Миколу – професора Київського університету, фінансиста і державного діяча. В 1857 р. Християн Бунге помер після тяжкої, але нетривалої хвороби.

Наймолодший син Г.Ф.Бунге Христофор народився 12 грудня 1781 р., до 1797 р. – мешкав у Києві, 1797–1801 – навчався в Калінкінському медико-хірургічному інституті, після його закінчення працював ординатором, лікарем у Петербурзькому морському шпиталі (1801–1802). Від 1802 він перебував за кордоном з метою вдосконалення свого професійного рівня, наполегливо займався вивченням ветеринарних наук (1804–1805, Відень; 1805–1806, Берлін). Після повернення до Росії Бунге призначено ад’юнктом ветеринарних наук (1807) при ветеринарному відділенні Московської медико-хірургічної академії, яке відкрилося лише в 1809 р. Тому два роки Христофор Бунге служив ординатором при Петербурзькому військово-сухопутному лазареті. Від 1809 р. він працював у Москві, 1809–1842 – очолював кафедру ветеринарної дієтики, фармакології, патології й терапії в Московській медико-хірургічній академії. 1809 р. – екстраординарний, 1815 р. – ординарний, 1837 – заслужений професор цієї кафедри³⁹.

Працюючи на кафедрі, Бунге кілька разів отримував відрядження для дослідження хвороб рогатої худоби. Під час експедиції до Сибіру (1811) першим відкрив сибірку, а потім описав її в доповіді “De morbo sie dieto sibirico”, яку виголосив у Московському університеті (1819). Під час війни 1812 р. в зв’язку із закриттям Академії Христофор Бунге служив у військово-медичному відомстві та займався лікуванням поранених⁴⁰. 1813р. – повернувся до професорської діяльності. 1815 р. – Бунге присуджено звання доктора медицини, 1816 р. обрано ординарним членом Товариства фізичних і медичних наук, заснованого при Московському університеті. Впродовж 1817–1842 – професор кафедр ветеринарних наук (1817–1835) та терапевтичної клініки (1835–1842) того ж закладу. Христофор Бунге – один із засновників вищої ветеринарної освіти в Росії. 1818, 1829, 1832 рр. він обирався деканом лікувального факультету Московського університету. Від 1825 р. – академік і вчений секретар Московської медико-хірургічної академії, завідував тимчасовими холерними лікарнями при Московському університеті (вересень 1830 – лютий 1831).

Під керівництвом Христофора Бунге було ліквідовано спалах чуми великої рога-тої худоби у Полтавській та Чернігівській губерніях (1830)⁴¹. 1832–1842 – консултант при Маріїнській лікарні (Москва). 1836–1842 – проректор Московського університету. Зі скасуванням ветеринарного відділення при Московській медико-хірургічній академії в листопаді 1842 р. Христофора Бунге було звільнено зі служби. Впродовж наступних років узагальнив, систематизував й описав набутий практичний досвід. 1847 р. Московське товариство сільського господарства нагородило Бунге золоту медалью за працю “О главнейших повальных болезнях домашних животных”.

Він нагороджений орденами св. Володимира 4 ст. (1812), св. Анни 2 ст. (1834), св. Володимира 3 ст. (1838), мав чин дійсного статського радника (від 1825).

Христофор Бунге – автор праць “О раздражении спинного мозга” (1844), “О главнейших повальных болезнях домашних животных” (1847), “Руководство к распознаванию и лечению внутренних конских болезней, за исключением повальных” (1856).

Був одружений на вдові Гассенмілер, мав сина Олександра. Помер у Москві.

30 серпня 1792 р. Г.Ф.Бунге не стало. Катерина Бунге не набагато років пережила свого чоловіка. Вона померла в Києві у 1797 році⁴².

Згідно із заповітом, складеним 22 липня 1792 р., аптека переходила до Івана Фрідріха і Андрія⁴³. Медична колегія дозволила продовжити справу батька його сином. Але згодом Іван-Фрідріх Бунге заснував нову аптеку, а за Андрієм залишилася стара батьківська.

¹ Чумак Л.П. З історії Києво-Подільської вільної аптеки // Фармацевтичний журнал. – 1995. – № 4. – С.82 – 83; Бородій М.К. До історії аптечної справи на Україні в першій половині XVIII сторіччя // Фармацевтичний журнал. – 1980. – № 1. С.78; З історії Києво-Подільської аптеки // Історія фармації України. – Х., 1999. – С.85–86; [http:// muzeji. lv/index. php?id = 5](http://muzeji.lv/index.php?id=5) та ін.

² Троцький П. Краткое историческое сведение о киевской евангелико-лютеранской церковной общине // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 1. – С.11 – 12; Др – в. Н. Из истории евангелическо-лютеранской церкви и общины в Киеве // Труды Киевской духовной Академии. – 1883. – Т. 1. – С.638–640 й ін.

³ Киев в 1787 г. и дед покойного Н.Х. Бунге // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 9. – С.64–65; [http:// www. google. com / search?](http://www.google.com/search?); Винниченко І. Члени роду Бунге в науковому просторі країн оселення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Економіка. – 2006. – Вип. № 84. – С.9–10 та ін.

⁴ Бунге Н.А. Исторические сведения о семье Бунге в России. – К., 1901. – С.5–6, 8–9, 11–15, 19.

⁵ З історії Києво-Подільської аптеки // Там само. – С.86–87.

⁶ Медицина в Україні. Видатні лікарі: Біобібліографічний словник. Вип. 1. Кінець XVII – перша половина XIX ст. – К., 1997. – С.141; Київ: історико – біографічний енциклопедичний довідник. – К., 2007. – С.603–604.

⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – С.74; Картавцов Е.Э. Николай Христианович Бунге: Биографический очерк. 1823–1895 // Вестник Европы. – 1897. – № 5. – С.18; Степанов В. Николай Христианович Бунге // Российские реформаторы. XIX – начало XX вв. – Москва, 1995. – С.184; Калінецьва О.Ю., Калінець Ю.О. Життя і діяльність

Миколи Християновича Бунге в Україні. – К., 1998. – С.6 й ін.

⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета за истекшее столетие (1755–1855). – Ч. 1. – Москва, 1855. – С.128–134; *Геннади Г.* Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях. – Берлин, 1876. – Т. 1. – С.116; Немцы в России: Энциклопедия. – Москва, 1999. – Т. 1: А–И. – С.287–288 та ін.

⁹ *Бунге М.А.* Указ. соч. – С.3.

¹⁰ Киев в 1787 г. и дед покойного Н.Х. Бунге // Там же.

¹¹ Там же.

¹² *Отамановський В.Д.* Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст. // Фармацевтичний журнал. – 1963. – №4. – С.53.

¹³ *Бородій М.К.* Вказ. праця.

¹⁴ *Чумак Л.П.* З історії Києво – Подільської вільної аптеки // Фармацевтичний журнал. – 1995. – № 4. – С.82.

¹⁵ *Попельницька О.* Історична топографія Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2000. – С. 75.

¹⁶ *Бородій М.К.* Вказ. праця. – С.78.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Клаус А.А.* Сектаторы – колонисты в России // Вестник Европы. – 1868. – Т.1. – С. 259.

¹⁹ *Бородій М.К.* Вказ. праця.

²⁰ *Закревский Н.* Описание Киева и его окрестностей. – Москва, 1868. – С.189–190.

²¹ *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.54.

²² Там само.

²³ *Бунге М.А.* Указ. соч. – С.4.

²⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 1129. – Арк. 2.

²⁵ Киев в 1787 г. и дед покойного Н.Х. Бунге // Там же.

²⁶ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 1129. – Арк. 34.

²⁷ *Бунге М.А.* Указ. соч.

²⁸ Там же.

²⁹ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 1129. – Арк. 6.

³⁰ *Троцкий П.* Краткое историческое сведение о киевской евангелико-лютеранской церковной общине // Там же. – С.11–15; *Др – в. Н.* Из истории евангелическо – лютеранской церкви и общины в Киеве // Там же.

³¹ *Селезнева В.Т.* Федор Христофорович Граль (К 200-летию со дня рождения) // Советское здравоохранение. – 1971. – №7. – С.72 – 75; <http://www.archive.pergm.ru/page.php?id=15>.

³² *Чистович Я.* История первых медицинских школ в России. – СПб., 1883. – С. ССХХVIII – ССХХIX.

³³ *Бунге М.А.* Указ. соч. – С.5.

³⁴ Там же.

³⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 221. – Арк. 3.

³⁶ Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых. – К., 1895. – С. 69 – 70.

³⁷ З історії Києво – Подільської аптеки // Там само. – С.89.

³⁸ ЦДІАК. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 962. – Арк. 5, 9, 12–13.

³⁹ Немцы в России. – С.288.

⁴⁰ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета за истекшее столетие (1755–1855). – С.131.

⁴¹ Там же. – С.133.

⁴² *Бунге М.А.* Указ соч. – С.4.

⁴³ Там же.